

dr BARBARA KRZYŚKÓW
 Centralny Instytut Ochrony Pracy
 – Państwowy Instytut Badawczy
 Kontakt: bakrz@ciop.pl

Problemy z interpretacją terminów „prace szczególnie szkodliwe, uciążliwe i niebezpieczne” i innych

Fot. zimmytw5/Bigstockphoto00

W artykule wyjaśniono znaczenie pojęć prac szczególnie szkodliwych, uciążliwych, prac szczególnie niebezpiecznych oraz prac w szczególnych warunkach i o szczególnym charakterze. Przedstawiono różnice między nimi, jak też akty prawne, w których te pojęcia są używane i cele, dla których zostały stworzone. Nie są to terminy bliskoznaczne, a bywają używane zamiennie, nawet przez specjalistów z dziedziny bhp, którzy oceniają stan środowiska pracy. Pojęcia te służą jednak innym celom w zakresie prewencji.

Słowa kluczowe: prace szczególnie szkodliwe, prace uciążliwe, prace niebezpieczne, prace w szczególnych warunkach, prace o szczególnym charakterze

Problematic interpretation of terms such as "particularly harmful, strenuous and dangerous work" and others

This article presents an interpretation of the meaning of terms "particularly harmful work", "strenuous work", "particularly dangerous work" and "work conducted in special conditions or of special nature". It stresses the differences and discusses the legal acts with regard to circumstances where such work is done and goals towards which these acts are supposed to lead. Even though those terms are not synonyms, many people treat them as such, even some OSH experts, who assess the working environment. However, these terms serve different purposes in prevention.

Keywords: particularly harmful work, strenuous work, dangerous work in special conditions, work of particular nature

Wstęp

W aktach prawnych, odnoszących się do bezpieczeństwa i higieny pracy prawodawcy stosują często pojęcia, które wprawdzie nie są bliskoznaczne, ale bywają używane zamiennie, nawet przez specjalistów z dziedziny bhp, którzy oceniają stan środowiska pracy. Najczęściej dotyczy to prac szcze-

gólnie: szkodliwych, uciążliwych, niebezpiecznych i prac w szczególnych warunkach lub o szczególnym charakterze. Ponieważ poszczególne pojęcia mają odmienny charakter, służą innym celom w zakresie prewencji i w prawodawstwie są używane w innym znaczeniu, warto je przybliżyć na łamach „Bezpieczeństwa Pracy”.

Prace szczególnie szkodliwe lub uciążliwe

Pojęcie to w prawodawstwie z zakresu bezpieczeństwa i higieny pracy jest używane sporadycznie. Występuje ono w art. 176 Kodeksu pracy: „Nie wolno zatrudniać kobiet przy pracach szczególnie uciążliwych lub szkodliwych dla zdrowia. Rada Ministrów określi w drodze rozporządzenia wykaz tych prac” i w wydanym na podstawie tego przepisu rozporządzeniu Rady Ministrów [1] oraz w przepisie art. 145 § 1 Kodeksu pracy, dopuszczającym skrócenie przez pracodawcę czasu pracy lub obniżenie norm pracy w przypadku, gdy jest ona wykonywana w warunkach szczególnie uciążliwych lub szkodliwych.

Mimo że ustawodawca posługuje się terminem prac „szczególnie uciążliwych” lub „szkodliwych”, pojęcie takie nie zostało w prawie zdefiniowane. Każdorazowo wykaz takich prac jest ustalany przez pracodawcę lub bezpośrednio przez pracodawcę. W pierwszym przypadku wykaz prac ustala Rada Ministrów (vide rozporządzenie wydane na podstawie art. 176 Kodeksu pracy). W przypadku prac uzasadniających skrócenie czasu pracy lub obniżenie norm pracy ich wykazy (dot. prac wykonywanych w warunkach szczególnie szkodliwych lub uciążliwych) ustala pracodawca po konsultacji z pracownikami lub ich przedstawicielami oraz, po zasięgnięciu opinii lekarza sprawującego profilaktyczną opiekę zdrowotną nad pracownikami.

Pojęcie prac „w warunkach szkodliwych” lub „uciążliwych” (bez określenia ich jako „szczególnie” szkodliwe lub uciążliwe) występowały jeszcze w latach 90. w pragmatykach służbowych określających zasady wynagradzania pracowników administracji, a obecnie nadal w układach zbiorowych pracy i regulaminach wynagradzania, w których przewidziany został dodatek finansowy do wynagrodzenia za ich wykonywanie.

W tych przypadkach sporządzone zostają wykazy takich prac i opisane warunki, w jakich muszą one być wykonywane. Dodatki finansowe przyznawane są przede wszystkim w przypadku prac w warunkach przekroczenia przez określony czas najwyższych dopuszczalnych stężeń lub natężeń czynników szkodliwych [2].

Mimo że pojęcie prac w warunkach szkodliwych lub uciążliwych nie zostało prawnie zdefi-

niowane, w praktyce przyjmuje się, że praca taka przebiega w kontakcie z czynnikami szkodliwymi, zaś za pracę w warunkach uciążliwych uznaje się prace powodujące nadmierne obciążenie organizmu (np. bardzo ciężka praca fizyczna) lub wykonywane w kontakcie z czynnikami uciążliwymi (fizycznymi i psychicznymi).

Również pojęcia czynników szkodliwych i uciążliwych nie zostały zdefiniowane w prawie (aczkolwiek dokonano tego w normach). Natomiast z rozporządzenia ustalającego NDS i NDN wynika, że czynnik szkodliwy to taki, którego oddziaływanie na pracownika prowadzi lub może spowodować ujemne zmiany w stanie zdrowia oraz w stanie zdrowia jego przyszłych pokoleń. Należą do tej grupy te czynniki, w odniesieniu do których ustalone zostały dopuszczalne wartości, a więc: czynniki chemiczne, pyły i czynniki fizyczne, takie jak hałas, drgania, mikroklimat gorący bądź zimny, promieniowanie optyczne czy pola elektromagnetyczne.

Taka próba definicji prac szkodliwych ma jednak pewne mankamenty. Po pierwsze, nie wszystkie czynniki szkodliwe występujące w środowisku pracy zostały wymienione w cytowanym rozporządzeniu. Pominięto bowiem czynniki, dla których nie jest ustalona wartość najwyższego dopuszczalnego stężenia (chodzi tu przede wszystkim o czynniki biologiczne, ale też o niektóre szkodliwe czynniki chemiczne), jak też te, w odniesieniu do których wprowadzone zostały ustalone wartości, ale w innych przepisach (chodzi tu przede wszystkim o dopuszczalne wartości promieniowania jonizującego).

Po drugie, taka klasyfikacja nie jest precyzyjna, gdyż wymienione czynniki w zależności od ich stężenia lub natężenia mogą również być zakwalifikowane jako uciążliwe (np. hałas, który nie przekracza ustalonych NDN, a zatem nie jest szkodliwy, może być uznany za uciążliwy) lub niebezpieczne. Istotny więc do zakwalifikowania czynnika jako szkodliwego będzie nie sam fakt jego występowania, ale również wartość stężenia lub natężenia w środowisku pracy. Wynika stąd, że nie można jednoznacznie stwierdzić, czy samo występowanie czynnika szkodliwego można już uznać za pracę w warunkach szkodliwych, natomiast nie powinno budzić żadnych wątpliwości, że praca w warunkach przekroczenia ustalonych NDS i NDN (najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń) czynników szkodliwych będzie uznana za szczególnie szkodliwą. Ta konstatacja nie odnosi się jednak do prac szczególnie szkodliwych dla zdrowia kobiet, które zostały *expressis verbis* wymienione w przepisie [1].

Tak sformułowana definicja prac w warunkach szczególnie szkodliwych budzi jednak wątpliwości w przypadku występowania czynników biologicznych. Ich klasyfikacja nie jest bowiem przeprowadzana na podstawie najwyższych stężeń występowania w środowisku pracy, ale ze względu na skutki dla zdrowia człowieka ekspozowanego na kontakt z tymi czynnikami. O ile, jak wynika z definicji zawartej w rozporządzeniu Ministra Zdrowia [3], każdy czynnik biologiczny wymieniony w wykazie jest szkodliwy, o tyle praca w kontakcie nie z każdym z nich może być uznana za pracę w warunkach szczególnie szkodliwych. Czynniki biologiczne zaliczone do pierwszej i drugiej grupy zagrożenia są określone jako takie, w kontakcie z którymi wywołanie chorób jest mało

prawdopodobne, lub które wprawdzie mogą wywołać choroby, jednak rozprzestrzenianie się ich w populacji ludzkiej jest mało prawdopodobne. Natomiast nie może budzić wątpliwości, że uznana za pracę w warunkach szkodliwych będzie zawsze praca w środowisku, w którym występują czynniki biologiczne zakwalifikowane do trzeciej (mogą wprawdzie wywoływać u pracowników ciężkie choroby, ale istnieją skuteczne metody profilaktyki i leczenia) oraz czwartej grupy zagrożenia (wywołują u ludzi ciężkie choroby i zazwyczaj nie istnieją w stosunku do nich skuteczne metody profilaktyki i leczenia).

O ile, jak wykazano wcześniej, posiłkując się obowiązującymi przepisami, można zdefiniować, w których przypadkach prace powinny być uznawane za wykonywane w szczególnie szkodliwych warunkach, o tyle jest to w znacznym stopniu ograniczone w przypadku prac szczególnie uciążliwych. Przyjmuje się, że prace w warunkach uciążliwych to prace w kontakcie z czynnikami uciążliwymi. Za uciążliwe uważa się czynniki, których oddziaływanie na pracownika może być przyczyną złego samopoczucia lub nadmiernego zmęczenia, nie prowadzi jednak do trwałego pogorszenia zdrowia¹. Mogą one jednak powodować nieobecność z powodu choroby i obniżenie wydajności. W skrajnych przypadkach przyczyniają się do zmniejszenia koncentracji.

Do czynników uciążliwych zalicza się przede wszystkim: hałas, mikroklimat (zimny, gorący), monotonię, monotypię, obciążenie psychiczne, obciążenie statyczne, oświetlenie, wysiłek fizyczny. Trudności, jakie powstają przy zdefiniowaniu pracy jako szczególnie uciążliwej, wynikają przede wszystkim z dwóch faktów. Po pierwsze, jak już wspomniano, w przypadku niektórych czynników uciążliwych, jak np. hałas, mikroklimat lub wysokie natężenie hałasu mamy do czynienia z pracą szczególnie szkodliwą. Po drugie, czynniki uciążliwe są z reguły subiektywnie odczuwaną reakcją organizmu na wykonywanie pracy, której intensywność przekracza granice obciążenia optymalnego lub też reakcją na wykonywanie pracy o optymalnej intensywności, ale w warunkach środowiska pracy, których nie można uznać za optymalne. Wreszcie, pojęcie to jest w prawie stosowane trzykrotnie i, jak już wcześniej wspomniano, w przypadku wykazu prac dla kobiet prace te są enumeratywnie wymienione w rozporządzeniu [1]. Również w przypadku ustalenia prac szczególnie uciążliwych dla potrzeb wydawania posiłków regeneracyjnych i napojów prace szczególnie uciążliwe zostały wymienione enumeratywnie i wiążą się z wysiłkiem fizycznym w wielkościach określonych w rozporządzeniu [7] oraz z ustalonym w tym przepisie wysiłkiem fizycznym w warunkach zimnego mikroklimatu. Natomiast w przypadku stosowania tego pojęcia w celu korzystania z przepisu art. 145 k.p., biorąc pod uwagę treść tego artykułu, a przede wszystkim wymienienie *in fine* § 1 pracy monotonnej lub w wymuszonym rytmie, należy uznać, że również tak wykonywana praca będzie uznana dla potrzeb interpretacji tego przepisu za szczególnie uciążliwą.

¹ Definicja taka została podana w PN-N-18004:2001 – Systemy zarządzania bezpieczeństwem i higieną pracy. Wytyczne i jest powszechnie stosowana w bhp.

Prace szczególnie niebezpieczne

Analogicznie do prac szkodliwych i uciążliwych, za niebezpieczne uważa się prace wykonywane w kontakcie z czynnikami niebezpiecznymi. Czynnik niebezpieczny został zdefiniowany w PN-80/Z-08052² jako ten, którego oddziaływanie na pracującego prowadzi lub może prowadzić do urazu. Przy czym, w odróżnieniu od czynnika szkodliwego, jego działanie jest natychmiastowe.

Definicja ta nie jest jednak jednoznaczna. O ile bowiem, zgodnie z nią, czynnikami niebezpiecznymi będą niewątpliwie takie czynniki mechaniczne, jak ruchome części maszyny, śliskie powierzchnie, powierzchnie powyżej lub poniżej poziomu odniesienia, z których jest możliwy upadek z wysokości lub zasypanie, czy też ostre krawędzie, wystające elementy lub prąd elektryczny, o tyle wątpliwości klasyfikacyjne występować będą w przypadku czynników, wobec których ustalone zostały NDS i NDN. Dotyczy to zarówno czynników chemicznych, fizycznych, jak i biologicznych.

Wątpliwości te potwierdza również definicja prac szczególnie niebezpiecznych, w której zakwalifikowane zostały do nich również prace wykonywane przy użyciu czynników chemicznych i biologicznych, kwalifikowanych jako szkodliwe. Prace szczególnie niebezpieczne zostały zdefiniowane w rozporządzeniu w sprawie przepisów ogólnych bezpieczeństwa i higieny pracy [4]. Za prace takie uważane są „prace wymienione w tym rozporządzeniu, oraz prace określone jako szczególnie niebezpieczne w innych przepisach dotyczących bezpieczeństwa i higieny pracy lub w instrukcjach eksploatacji urządzeń i instalacji, a także inne prace o zwiększonym zagrożeniu lub wykonywane w utrudnionych warunkach, uznane przez pracodawcę jako szczególnie niebezpieczne.”

W rozporządzeniu do takich prac zaliczone zostały: roboty budowlane, rozbiórkowe, remontowe i montażowe, prowadzone bez wstrzymania ruchu zakładu pracy lub jego części; prace w zbiornikach, kanałach, wnętrzach urządzeń technicznych i w innych niebezpiecznych przestrzeniach zamkniętych; prace przy użyciu materiałów niebezpiecznych; prace na wysokości. Wśród prac przy użyciu materiałów niebezpiecznych wymienione zostały w cytowanym przepisie substancje chemiczne i ich mieszaniny sklasyfikowane jako niebezpieczne oraz czynniki biologiczne zakwalifikowane zgodnie z przepisami do 3 i 4 grupy zagrożenia [3].

Z przytoczonej definicji i wykazu prac szczególnie niebezpiecznych wynika, że podział czynników występujących w procesie pracy (szkodliwe, niebezpieczne) nie stanowi podstawy zaliczenia przez pracodawcę prac do szczególnie niebezpiecznych, co może sugerować niekonsekwencję w przyjętych klasyfikacjach. Należy jednak zwrócić uwagę na kilka istotnych elementów definicji prac szczególnie niebezpiecznych, zawartej w rozporządzeniu, takich jak: cel, dla którego takie pojęcie zostało wprowadzone do rozporządzenia, brak w definicji określenia tych prac (jako związanych z występowaniem czynników niebezpiecznych), wymienienie przez pracodawcę prac przy użyciu materiałów, a nie czynników niebezpiecznych.

² Definicja ta została również przywołana w PN-N-18004:2001.

W tym kontekście, za prace szczególnie niebezpieczne można uznać prace, które mogą powodować nie tylko uraz, ale też schorzenie (chorobę pracownika lub jego przyszłych pokoleń). Definicja ta została wprowadzona do przepisów w celu ustalenia szczególnych zasad, procedur i działań prewencyjnych wymaganych ze względu na skutki dla zdrowia, jakie mogą wystąpić przy wykonywaniu tych prac. Istotne jest również, że czynnik zakwalifikowany jako szkodliwy może, w zależności od poziomu oddziaływania na organizm pracownika lub warunków, w jakich występuje – stać się niebezpieczny (np. substancje wybuchowe, żrące, toksyczne, czy też hałas, który może spowodować uszkodzenie ucha środkowego itp.). Dlatego też w definicji prac szczególnie niebezpiecznych prawodawca jako kryterium kwalifikacji przyjął rodzaj prac, jakie należy zakwalifikować jako szczególnie niebezpieczne, nie zaś czynnik, który ewentualnie powoduje to szczególne niebezpieczeństwo. Takie kryterium zostało również przyjęte w przepisach z zakresu bezpieczeństwa i higieny pracy, w których wskazano prace szczególnie niebezpieczne³.

Obok prac wymienionych w rozporządzeniu w sprawie ogólnych przepisów bhp [4] i w przepisach szczegółowych bhp sam pracodawca może zdecydować, które prace będą uznane za szczególnie niebezpieczne. W tym przypadku prawodawca wskazuje jedynie, że mogą to być prace o zwiększonym ryzyku lub wykonywane w utrudnionych warunkach. Wskazuje więc jedynie, jakiego rodzaju mogą to być prace – bez określenia, czy i jakie czynniki wpływają na to, że będą to prace szczególnie niebezpieczne.

Prace w szczególnych warunkach i o szczególnym charakterze

Pojęciem, które bardzo często mylone jest z pracami szkodliwymi jest „praca w szczególnych warunkach lub o szczególnym charakterze”. Tego rodzaju rozróżnienie wprowadzone zostało w celu ustalenia prac uzasadniających przejście na wcześniejszą emeryturę. Określenie tych prac ustalono w rozporządzeniu Rady Ministrów z 1983 r. w sprawie wieku emerytalnego pracowników zatrudnionych w szczególnych warunkach lub w szczególnym charakterze [5]. Również w ustawie z 2008 r. o emeryturach pomostowych ustawodawca w celu określenia prac uzasadniających przechodzenie na wcześniejszą emeryturę posłużył się pojęciem prac w szczególnych warunkach i o szczególnym charakterze [6].

Jednakże, przepisy rozporządzenia z 1983 r. nie zawierają definicji takich prac, a jedynie wykazy prac uszczegółowione w zarządzeniach ministrów, kierowników urzędów centralnych oraz centralnych związków spółdzielczych przez ustalenie w podległych i nadzorowanych zakładach pracy enumeratywnie wymienionych stanowisk, na których praca uprawnia do ubiegania się o wcześniejszą emeryturę.

³ Przykładem może być rozporządzenie Ministra Gospodarki z dnia 14 lipca 2010 r. w sprawie bhp w hutnictwie żelaza i stali 9 DzU nr 142, po. 951, gdzie za szczególnie niebezpieczne uznane zostały prace w pierwszej drugiej strefie zagrożenia gazowego, czy też rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego dnia 15 marca 2011 r. w sprawie bhp przy produkcji filmowej (DzU nr 75, poz. 401), gdzie za takie uznano prace z zastosowaniem środków pirotechnicznych.

Odmienne ustalone zostały prace uprawniające do emerytur pomostowych. W ustawie zostały zdefiniowane prace w szczególnych warunkach i prace o szczególnym charakterze uzasadniające ubieganie się o wcześniejsze emerytury [6].

Zgodnie z art. 3 ust. 2 ustawy przez prace w szczególnych warunkach należy rozumieć prace, które:

- związane są z określonymi w ustawie czynnikami ryzyka
- z wiekiem mogą spowodować z dużym prawdopodobieństwem trwałe uszkodzenie zdrowia
- wykonywane są w warunkach środowiska pracy, determinowanych siłami natury lub procesami technologicznymi
- mimo zastosowania środków profilaktyki technicznej, organizacyjnej i medycznej z wiekiem ich realizacja przekracza możliwości pracownika.

Czynnikami ryzyka determinowanymi siłami natury są prace: pod ziemią, na wodzie, pod wodą, w powietrzu. Natomiast czynnikami ryzyka determinowanymi procesami technologicznymi są prace w warunkach gorącego i zimnego mikroklimatu, bardzo ciężkie prace fizyczne, prace w warunkach podwyższonego ciśnienia, ciężkie prace fizyczne z bardzo dużym obciążeniem statycznym wynikającym z konieczności pracy w wymuszonej, niezmiennej pozycji ciała.

Definicja w przypadku czynników determinowanych procesami technologicznymi jest uzupełniona o wskaźniki, które muszą być osiągnięte w celu uznania tych prac, za pracę w szczególnych warunkach. Istotne jest również to, że pomimo istnienia prac, w trakcie których osiągnięte zostają wskazane w ustawie wskaźniki np. wydatku energetycznego, to niekoniecznie uzasadnia to ubieganie się o emeryturę pomostową. Konieczne jest bowiem spełnienie dodatkowego warunku: rodzaj wykonywanej pracy musi być wymieniony w załączniku nr 1 do ustawy.

Prace o szczególnym charakterze zostały zdefiniowane w ustawie jako wymagające szczególnej sprawności psychofizycznej i szczególnej odpowiedzialności. Ustalenie takich właściwości ustawodawca uzasadnił tym, że prace te muszą być wykonywane w sposób niezagrażający bezpieczeństwu publicznemu, w tym zdrowiu i życiu innych osób. W tym przypadku możliwość wykonywania prac w sposób zapewniający bezpieczeństwo zmniejsza się przed osiągnięciem wieku emerytalnego, na skutek pogorszenia się sprawności psychofizycznej człowieka. Podobnie jak w przypadku prac w szczególnych warunkach, rodzaj wykonywanej pracy wymagającej cech przewidzianych w definicji musi być wymieniony w załączniku nr 2 do ustawy.

Jak wynika z przytoczonych definicji, prace w szczególnych warunkach lub o szczególnym charakterze są odrębną kategorią, a przyjęte w ustawie kryteria ich klasyfikacji nie pokrywają się w żadnej mierze z kryteriami przyjętymi dla sklasyfikowania prac szkodliwych, uciążliwych i szczególnie niebezpiecznych.

Podsumowanie

Jak wynika z przedstawionych w artykule definicji i wyjaśnień, stosowane w terminologii z zakresu bezpieczeństwa i higieny pracy, określenia prac szczególnie szkodliwych, uciążliwych, szczególnie

niebezpiecznych i w szczególnych warunkach i o szczególnym charakterze mają różne znaczenie. Również w każdym z przedstawionych omówień znaczenia przyjętej terminologii wynika różny cel, w odniesieniu do którego ustawodawca posłużył się tymi określeniami.

W każdym przypadku przy stosowaniu tych terminów napotykamy na trudności interpretacyjne. I nie ma znaczenia to, czy dany termin został prawnie zdefiniowany, czy też wynika z definicji podanej w normach⁴ lub z ogólnej wiedzy z zakresu bezpieczeństwa i higieny pracy. Mimo to zdefiniowanie w prawie wszystkich używanych w przepisach terminów określających charakter wykonywanej pracy ułatwiłoby ich stosowanie. Jest to tym bardziej uzasadnione, że kwalifikacja prac do danej grupy rodzi określone przywileje ze strony osób wykonujących takie prace. Dotyczy to przede wszystkim prac w warunkach szczególnie szkodliwych lub szczególnie uciążliwych.

Pamiętać bowiem należy, że terminy te używane są nie tylko w przepisach Kodeksu pracy, ale też w układach zbiorowych pracy. Przyjęcie prawnej definicji takich prac ograniczyłoby ustalanie szczególnie w układach zbiorowych pracy dodatków finansowych za pracę w warunkach szkodliwych i uciążliwych, i wyeliminowałoby takie rodzaje wykonywanych prac, które w żadnym wypadku do takich nie powinny być zakwalifikowane, jak to się zdarza w praktyce. Jednakże, jak wykazano w artykule, będą to zawsze definicje otwarte, gdyż ustalenie jednoznacznych i niebudzących wątpliwości określeń takich prac jest niemożliwe. Dlatego też zawsze należy podjąć się interpretacji przepisów z uwzględnieniem przede wszystkim celu, dla którego zostały one ustalone.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 września 1996 r. w sprawie wykazu prac szczególnie uciążliwych lub szkodliwych dla zdrowia kobiet (DzU nr 114, poz. 545, ze zm.)
- [2] Rozporządzenie Ministra Pracy i polityki Społecznej z dnia 6 czerwca 2014 r. w sprawie najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy (DzU z 2014 r., poz. 817)
- [3] Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 22 kwietnia 2005 r. w sprawie szkodliwych czynników biologicznych dla zdrowia w środowisku pracy oraz ochrony zdrowia pracowników zawodowo narażonych na te czynniki (DzU nr 81, poz. 716)
- [4] Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z dnia 26 września 1997 r. w sprawie ogólnych przepisów bezpieczeństwa i higieny pracy (t.j. DzU z 2003 r. nr 169, poz. 1650 ze zm.)
- [5] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 lutego 1983 r. w sprawie wieku emerytalnego dla pracowników zatrudnionych w szczególnych warunkach lub w szczególnym charakterze (DzU nr 8, poz. 43 ze zm.)
- [6] Ustawa z dnia 19 grudnia 2008 r. o emeryturach pomostowych (DzU nr 237, poz. 1656, ze zm.)
- [7] Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 maja 1996 r. w sprawie profilaktycznych posiłków i napojów (DzU nr 60, poz. 279)

⁴ Pomimo że normy techniczne nie są powszechnie obowiązujące (są do dobrowolnego stosowania), należy podkreślić ich pomocną rolę w interpretacji pojęć i ujednocnieniu ich znaczenia.